

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE GRAMATİKALLEŞME ÖRNEKLERİ ÜZERİNE*

Hülya GÖKÇE**

Özet: Bu makalede, öncelikle gramatikalleşmenin tanımı yapılacak ve bu olayın bir dilde nasıl gerçekleştiği açıklanmaya çalışılacaktır. Daha sonra da Genel Türk dilinin İdil-Ural sahasında yer alan Kıpçak Türk şivelerinden Başkurt Türkçesinin yazı dilinde meydana gelmiş olan gramatikalleşme, şahıs zamirlerindeki gramatikalleşme, edatlardaki gramatikalleşme, yardımcı fiillerdeki gramatikalleşme ve diğer gramatikalleşme örnekleri bakımından ele alarak bunların gelişim süreçleri ortaya konulacak; Başkurt Türkçesindeki çeşitli gramatikalleşme örneklerinin ortaya çıkış sebepleri sorgulanarak bu dilin gelişim süreci içinde çeşitli sözcük birimlerinin biçim birime (morpheme) dönüştüğü yeni yapıların varlığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Gramatikalleşme, Başkurt Türkçesi, biçim bilgisi, Kıpçak grubu Türk Dilleri .

On The Samples of Grammaticalisation in Bashkir Turkish

Abstract: In this article, the definition of grammatical change was given and how this change came into practice was examined and explained. Later on, grammatical changes in personal pronouns, prepositions, auxiliary verbs, and the other bits in Bashkir Turkish which was in the language family of Idel-Ural were studied and their development processes were examined. The reasons of grammar formation changes in Bashkir Turkish were questioned and the existence of new structures transforming into morphemes were tried to determine in the process of language development.

* Bu makale, II. Uluslar arası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-30 Eylül 2007, Bişkek-Kırgızistan'da sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Dr., Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, E-posta: hulyagokce@karaelmas.edu.tr

Key words: *Grammaticalization, Bashkir Turkish, morphology, Turkic Languages of Kipchak group.*

Giriş

Genel Türk dilinin İdil-Ural sahasında yer alan Başkurt Türkçesinde, dilin tarihî gelişim ve değişim süreci içerisinde meydana gelen çeşitli gramatikleşme örneklerini inceleyeceğimiz bildirimiz iki bölümden oluşmaktadır. Bildirimizin ilk bölümünde gramatikleşme terimi üzerinde durulacaktır. Gramatikleşmenin tanımı ve özelliklerinin ele alınacağı bu bölümde, ayrıca dil bilimsel olarak bir dilde gramatikleşmenin nasıl ve hangi aşamalardan geçerek oluştuğu ve gramatikleşmiş örnekler ortaya çıkardığı konusu da ele alınacaktır. Bildirimizin ikinci bölümünde temel araştırma konumuzu oluşturan Başkurt Türkçesindeki gramatikleşme, şahıs zamirlerinin, edatların, yardımcı fiillerin gramatikleşmesi ve diğer gramatikleşme örneklerinin incelenmesiyle ortaya konulacaktır.

Gramatikleşmenin Tanımı ve Özellikleri:

Gramatikleşme, en basit tanımıyla anlamlı bir kelimenin anlamını yitirerek ek hâline gelmesidir. (Dilâçar 1989: 97) Dilin evrim süreci içinde bir sözlük birimin şekil birime dönüşmesine gramatikleşme (İng. *grammaticalisation*, Alm. *Grammatikalisierung*, Fr. *grammaticalisation*) denir. (Vardar 1980: 59)

P. J. Hopper ve E. C. Traugott 'a göre gramatikleşme terimi iki farklı şekilde yorumlanabilir. Gramatikleşme terimi, dil fenomenini açıklayan iç yapıda gramatikal şekil ve kuruluşların nasıl doğduğu, nasıl kullanıldığı ve dili nasıl şekillendirdikleri üzerinde odaklanan dil çalışmaları ile bağlantılıdır. Gramatikleşmenin yapısı, dil içinde sabit ve daha az sabit olan şekillerin, kullanılışın ve yapının karşılıklı dayanışması, birbirine bağlı olması ile gramatikal kategoriler arasındaki sınırların birbirinden ayrık olup olmadığı sorunu ile ilgilidir. Bu sebeple gramatikleşme, şekil bilimsel (morfolojik) ve şekil bilimsel söz dizim (morfosentaktik), yapay olarak oluşturulmuş söz dizim ve nispeten daha serbest leksikal yapı arasındaki bağlantıyı gösterir. Gramatikal kategoriler arasındaki değişimin ve dil içinde izafi oluşumların sebebini açıklayan kavramsal bağlamı verir. Gramatikleşme terimi, ayrıca, tarihî süreç içinde özellikle daha fazla gramatikal olan parçalar vasıtasıyla ortaya çıkan oluşumların geçmişten günümüze kadar olan değişimlerini araştıran gramatikleşmenin yapısı ve dilin gerçek olgusu ile ilgilidir. (Hopper, Traugott 1993: 1-2)

E. C. Traugott, tarihî sentaks içindeki pek çok çalışma alanından özellikle morfosentaks ve morfofonolojinin gramatikalleşme için örnek teşkil ettiğini ve gramatikalleşme terimi ile ilgili olduğunu ifade eder. Ona göre, gramatikalleşme linguistik bir süreçtir. Bu süreç içinde hâl veya zaman gibi gramatikal kategoriler düzenlenir ve kanun hâline getirilir. Soyut gramatikal kategorinin kanun hâline gelebilmesi ve son derece spesifik yapıların kesinlik içinde kullanıldığı zaman, morfem veya kuruluş, leksikal bir parçayı kapsar. Bu da gramatikalleşmenin tipik örneklerini oluşturur. (Traugott 1994: 1481)

Gramatikalleşme ile morfosentaks'ın çalışma alanlarını birbirinden ayıran bazı ölçütler vardır. Gramatikalleşme, sebepli ve sebepsiz olarak oluşan yapıların, dil içinde kararlı ve kararsızın, koşullu ve koşulsuzun karşılıklı dayanışması üzerinde odaklanır. Bu sebeple gramatikalleşme çalışmaları kategoriler arasındaki temel farklılıkları ve dil içindeki izafi özellikler ve çok fazla zorlanmış morfosentaktik kodlama, kurallar dizgesi ile daha basit leksikal anlatımlar arasındaki gerilime dikkati çeker. Gramatikalleşme üzerine bu düşünceyle yapılan pek çok çalışma; sentaks konusunun özerkliği ve farksızlığını, sebepsizlik ve tek cinstenliği içeren Saussure'den beri dil biliminin temel teorik yapılarının bazılarına şüphe ile yaklaşmıştır. (Traugott 1994: 1481)

Saussure'den beri pek çok dil bilimci, dili iki farklı bakış açısından ele almıştır. Dilin zaman içinde tek bir noktadaki yapısını araştıran *eş zamanlı* (synchronic) ve zaman içinde iki veya daha fazla nokta arasındaki değişimin yapısını araştıran *art zamanlı* (diachronic) metottur. Dilin eş zamanlı boyutu, leksikal parçalar ve kurallar (anlamları ile birlikte) ile gramatikal birimlerin belirli bir sistemi olduğunu söyler ki bu da gramerdir. Gramer genellikle sabit bir oluşum gibi ifade edilir. Dilin art zamanlı boyutu ise, zaman içinde aynı dilin art arda gelen durumlarına doğru bir dilin eş zamanlı bir durumuna bağlanmış değişikliklerinin oluşturduğu grup gibi anlaşılmıştır. Dildeki kuralların ve kategorilerin farksızlığı ve eş zamanlı, art zamanlı boyutlar arasındaki ayrımın katılığı, dil içi kullanımın, söylemlerin analizi ve farklı sosyal bağlamlar içinde yapılanmış değişkenlik üzerinde yapılan çalışmalar ile çürütülmüştür. Daha sonraki dönemde yapılan gramatikalleşme çalışmaları bunu bir kez daha kanıtlamıştır. (Hopper, Traugott 1993: 1)

Gramatikalleşme, dil bilimciler tarafından iki açıdan incelenmiştir. Birincisi, gramatikal şekillerin kaynaklarını ve onların değişimini etkileyen tipik yolları araştıran tarihsel, art zamanlı bakış açıdır. Tarihsel açıdan gramatikalleşme, genellikle daha fazla gramatikalleşmiş gramatikal bir parça veya gramatikal bir parça hâline gelen özel konuşma bağlamları içinde kullanılan leksikal parçalar vasıtasıyla oluşan dil bilimsel değişikliklerin alt

grupları gibi düşünülmüştür. (Lehmann: 309) Diğer perspektif, dil kullanımının akışkan örnekleri açısından incelenmiş olan temel sentaktik bir pragmatik söylem olayı gibi gramatikleşmeyi ele almıştır. (Hopper, Traugott 1993: 4)

Bazı dil bilim çalışmaları, sadece belirli leksikal parçalar veya leksikal parça gruplarının uygun gramatikal kategorileri kanunlaştırmaya meyilli olduğunu göstermiştir. Bazı kelimelerin semantik değişime uğramaksızın doğrudan doğruya gramatikleşmesi imkânsızdır. Bu, onların semantik açıdan son derece özel ve sık sık sentaktik bağlamlarla sınırlandırılmış kullanımının imkânsızlığı sebebiyle olur. Gramatikleşmeye uğraması mümkün olan, içinde sadece sınırlı leksikal parçalar grubunun bulunduğu herhangi bir gramatikal alanı vermek için, belirli bir süreç içindeki değişimin tespit edilmesi gerekir. Ayrıca değişikliğin yolları da son derece sınırlıdır. Semantik ve pragmatik alanlardan farklı alanlara doğru geniş sıçrayışlar yapmadan en küçük gelişimler bile adım adım izlenir ve değişimin şekli ve hızı tespit edilir. (Traugott 1994: 1482)

Gramatikleşme üzerine tarihsel açıdan yapılmış pek çok çalışmanın yanı sıra bu konunun daha fazla anlaşılmasını sağlayan eş zamanlı çalışmalar da mevcuttur. Bu tür çalışmaların temelini aynı şeklin alternatif kullanımlarının detaylı olarak incelenmesi oluştururken esas görevi de prototipik veya kategorik kullanımlarının tahminî sınırlarını belirlemektir. Ayrıca *konu devamlılığı (topic continuity)*, *açıklık (evidentiality)*, *linguistik geçiş (cross-linguistically)* ve *pragmatik yapı (pragmatic structure)*'nin aynı türden kodlanmış şekillerini araştırır. Araştırmacılar arasında değişimin tek yönlü olarak gerçekleştiği, bu sebeple de daha az kategorik, ancak daha fazla birbirine kaynaşmış olanların tam anlamıyla gramatikleşmiş olduğu düşünülmüyordu. Dilin örneklerinin dikkatsiz kullanımından ötürü yeni şekiller ortaya çıkabilir. Farklı kullanımlar bu tür çalışmaların genel bakışını oluşturmaktadır. Gramerin doğal bir oluşum olup olmadığı konusunda da pek çok soru sorulmaktadır. Hopper'e göre gramerde dil dışı kullanımın ortaya çıkması, özellikle de yeni şekillerin kullanımlarının sıklığının artması, dilin yapısında farklı öğelerin artmasına sebep olur. (Traugott 1994: 1485)

Gramatikleşme teorisi, leksikal veya gramatikal morfepler ile leksikal morfeplerin birleşimi veya leksikal morfepler dışında azar azar gelişmiş olan gramatikal morfeplerin incelenmesi ile başlamıştır. 1970'li yıllardan itibaren gramatikalizasyona olan ilginin artması ile bu konu daha da aydınlatılmıştır. Araştırmacılar gramatikleşme için "*grammaticalization*" ve "*grammaticization*" şeklinde iki terimi paralel olarak kullanmıştır. Özellikle gramatikleşmeyi belirgin olarak yansıtan birkaç yapıdaki değişim sürecinin tespiti ile bu tarzdaki yeni örneklerin tespitine çalışılmıştır.

Humboldt, Gabelentz, Meillet, Whitney gibi dil bilimcilerin bu konudaki önemli katkıları ve H. Tooke ve Condillac'ın çalışmaları ile başlayan gramatikleşme teorisinin tarihi, Lehmann ve Heine, Claudi, Hünemeyer tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 4)

Gramatikleşme olaylarına benzeyen pek çok morfolojik değişiklik örneğinin tespiti ile bu konu XIX. yüzyıl araştırmacıları tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Gramatikleşme terimi ilk olarak Saussure'ün öğrencisi Fransız dil bilimci Anton Meillet tarafından kullanılmıştır. Meillet, gramatikleşmenin tanımını "The Attribution of grammatical character to an erstwhile autonomous word" ("l'attribution du caractere grammatical a un mot jadis autonome") adlı makalesinde yapmıştır. (Meillet 1958: 130-148) Meillet, gramatikleşmenin tarihî süreç içinde en eski leksikal şekillerden (işlevle ilgili kelimeler, ekler vd.) gramatikal şekillerin evrimi ile ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Gramatikal şekillerin temeli üzerindeki düşünceleri, konuşmanın evrimsel gelişimi hakkındaki tahminler içinde oldukça kökleşmiş bir düşüncedir. Meillet'in gramer konusundaki teorileri, en eski teoriler içinde selef olarak kabul edilir.

Meillet'in *leksikal parça > morfem* teorisi ile söylem stratejilerinin sağlamaştırılması sayesinde morfolojik yapı ve sentaksın gelişimi ile söylem içinde bilgilerin toplanması üzerinde odaklanan pek çok yeni gelenek ortaya çıkmıştır. Örneğin T. Givón, gramatikal süreci devirli dalgalardan biri gibi karakterize etmiştir:

söylem (discourse) → sentaks (söz dizim) → morfoloji (şekil bilim) → morfofonemik (şekil bilimsel ses bilim) → zero-morpheme (sıfır şekil birim)
(Givón 1979: 209)

Daha çok gramatikleşmiş bir dilbilgisel parça veya gramatikal bir parça olan özel söylem bağlamları içinde kullanılan leksikal bir parça tarafından linguistik değişimin alt grubu gibi tasavvur edilen gramatikleşme, leksikal parçaların, kuruluşların veya morfemlerin özellikle de son derece sınırlandırılmış söylem bağlamlarının kullanımından kaynaklanan gramatikleşmenin tayini ile Meillet ve Givón'un gramatikleşme modelleri birleştirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, gramatikleşme dil bilimsel değişimlerin alt üyesi olması ile özel söylem bağlamlarında kullanılan bir leksikal parça, zamanla gramatikal bir parça olur ya da bir gramatikal parça daha da gramatikleşir. Gramatikleşme leksikal parçaların, morfemlerin özellikle de özel söylem bağlamlarının kullanımı ile ortaya çıkar. (Traugott 1994: 1483)

Gramerin esasları konusundaki teorilerin en ayrıntılı olanı Alman filozof ve hümanist Wilhelm von Humboldt (1767-1835) tarafından ileri

sürülmüştür. 1822 yılında vermiş olduğu “On the genesis of grammatical forms and their influence on the evolution of ideas” adlı ve daha sonradan yayımlanmış olan konferansında o, insan dillerinin gramatikal kuruluşunun sadece somut fikirlerle dile getirilebilen kısmının dilin evrim safhalarından daha önce geldiğini ileri sürmüştür. Gramerin somut fikirlerin eş dizimliliği dışında farklı safhalardan geçerek geliştiğini ileri sürmüştür. (Humboldt 1825: 401-430)

Birinci safhada, konular, başlı başına telaffuzda açıkça ortaya konulmayan ancak dinleyiciler tarafından anlaşılan ilişkiler, somut nesnelerin belirtisi olmaktadır. Modern teorisyenler içinde T. Givón’un teorisi (Givón 1979: 223), pragmatik kelime kullanımını pragmatik safha gibi bu safhada gösterebilir. Bu safhada anlaşıldığı üzere nesnelerin içindeki kuralların kesinliği giderek alışkanlık şekline dönüşür ve korunur. Bu kurallı kelimeler ikinci safhaya dahil edilir. Bu safhada bazı kelimelerin somut ve şekli anlamları arasında şekil veya gramatikal açılardan kararsızlık göstermeye başlar ve onların bazıları telâffuz sırasında pek çok bağlantılı şekil içinde işlevle ilgili olmaları sebebiyle zamanla özel bir konuma sahip olacaktır. Üçüncü safhada, bu işlevle ilgili kelimeler tutarsız bir şekilde özdeksel (maddesel) kelimelere doğru ekleşmiş olurlar. (Modern terminolojide bu durum “cliticization” safhası (bağlantı, kaynaşma) olarak adlandırılmıştır. Bu şekilde *bitişken çiftler* “agglutinative” ortaya çıkar. Çiftler bağlantılı bir kelime ve özdeksel bir kelimedenden oluşur. Dördüncü safhada bu bitişken çiftler, çekimli tekil kelime kompleksleri içinde birleşmiş, kaynaşmış olur. Orada henüz eş zamanlı olan özdeksel ve gramatikal anlamlar içeren (çekimli) ekler ve gövde vardır. Bunun morfolojik safha gibi düşünülmesi doğru olur. Bu dördüncü safhada, işlevle ilgili kelimelerin bazıları tamamıyla gramatikal ilişkilerini şekli göstericiler (*indicators*) gibi sürdürecektir. Kelimelerin işlevle ilgili yaşantıları onların şekilleri ve anlamları içinde ifade edilir ve uzun süre kullanımları esnasında anlamları kaybolabilir ve zamanla seslerinde aşınma meydana gelebilir. (Hopper, Traugott 1993: 18-19)

Dillerin tipolojisiyle oldukça uyuşan Humboldt’un bu dört safha teorisi rastlantı sonucunda değerlendirilmemiştir. Bu safhaların ışığında dilleri üç temel tipi olduğu fikri araştırmacılar arasında yaygın bir kanı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bunlar; Ayrışkan (Humboldt teorisinin II. safhası), Bitişken diller (III. safha) ve Çekimli veya bireşimli diller (IV. safha). Humboldt teorisini kültürel evrim ve dil arasındaki ilişki ve dil tipolojisi hakkındaki spekülasyonlar üzerinde geliştirmiştir. (Harris, Taylor 1989: 151-164)

XIX. yüzyılın sonuna kadar gramatikleşme çalışmaları içinde kesin bir gelenek oluşturulmuştur. Gramatikal şekillerin oluşumlarının ilgi çekici oluşu ve bu şekillerin evrimi konusu Alman gramercisi Georg von der Gabelentz tarafından dil bilimsel inceleme temelinde değerlendirilmeye başlanmıştır. (Gabelentz 1891)

Gramatikleşme konusu açıklanırken gramatikal şeklin ne olduğu konusunun da bilinmesi gerekir. Gramatikleşme genel olarak gramatikal kelimelerin yani iki kelime arasındaki ilişkiyi gösteren işlevle ilgili kelimeler ve leksikal parçalar olarak da adlandırılan içerik kelimeleri “*content*” arasından bütün diller içinde yapılabilen bazı farklılaşmaların bir çeşidi olarak kabul edilmektedir. İsim, fiil ve sıfat gibi kelimeler leksikal parçaların örnekleridir. Böyle kelimeler nesnelere niteliklerini ve işlerini anlatmak ve tanımlamak için kullanılır. Yani ilgeçler, bağlaçlar, adılar işlev kelimeleridir. Bu kelimeler isimlerin birbiriyle olan ilişkisini bildirmeye, bir söylemin parçalarını bağlamaya, bir söyleme katılan iştirakçilerin ve şahısların eskiden aynı niteliğe sahip olup olmadıklarını göstermeye ve konuşmacı ya da dinleyici ile bağlantılı olup olmadıklarını ifade etme görevini üstlenir. Sık sık bu içerik kelimeleri içinde köklerine sahip işlev kelimeleri gibi görünmektedir. Böylece bir içerik kelimesi (*content word*), işlev kelimesinin gramatikal vasıflarını üzerine aldığı zaman artık bu şekil gramatikleşmiş olur. (Hopper, Traugott 1993: 4)

Bütün gramatikleşmiş şekiller, bağımsız kelimeler olarak karşımıza çıkmayabilir. Gerçekten de bazı dillerde bu tür şekiller hiçbir zaman bağımsız kelimeler şekline dönüşmeyebilir sadece ek veya kategori gibi bağımlı olarak bulunmaktadır. (Halliday 1985: 241-292)

Gramatikleşme konusu açıklanırken kelimelerin tarihî süreç içindeki gelişiminin tespit edilmesi gerekir. Dil bilimsel etkileşim bakımından kelimeler; belirli tanımlıklar, ilgi zamirleri, üçüncü şahıs zamirleri, koşaçlar, cümle bağlayıcıları, tümleç yapıcılar, sayı belirticileri ve iyelik öğeleri gibi çeşitli gramatikal parçalar için ortak bir tarihî kaynak oluşturur. Tek bir kaynaktan bir çok gramatikal belirticinin ortaya çıkması *çoklu gramatikleşme* “*polygrammaticalization*” olarak adlandırılmıştır. Bu durum, tek bir ifadenin bir çok söz dizimsel bağlamda gramatikleşmeye uğradığı zaman meydana gelir.

Gramatikleşme bir kelimenin izleyebileceği evrim yolunun, içinde olduğu söz dizimsel yapı tarafından önemli ölçüde belirlendiğini gösterir. Burada özellikle zamir, isim, zarf ve belirleyici kelimelerin, kelimenin kaynak yapısında sahip olduğu bazı söz dizimsel özellikleri taşıyan dört farklı gramatikal belirticiye yol açtığı görülür.

Eskiden zamir olan kelimeler, tarihî süreç içinde hâlâ zamir olarak kullanılan veya herhangi bir zamirin en azından bazı özelliklerini taşıyan gramatikal parçalara dönüşebilir. Zarflar zamanla fiil veya birleşik fiil işleticilerine dönüşebilirken belirleyici kelimeler de yüklem isimlerinden çıkarılan isim öğeleri ile etkileşen gramatikal belirticilere çevrilebilir. Bu sebeple kaynak kelimenin söz dizimsel işlevi ile hedefin gramatikal işlevi arasında daha yakın bir benzeşmenin olduğu görülür. (Diessel 1999: 115)

Gramatikalleşmenin oluşabilmesi için bazı genel ilkelerin var olması gerekir. Gramatikalleşme, dil bilimciler tarafından genel olarak kelime biriminin şekil birime dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır. Gramatikalleşen parçalar yeni gramatikal işlemleri üstlenir. Gramatikal maddeler ise, bir cümledeki kelime materyalini düzenler ve işlevle ilgilidir. Kelimeyle ilgili parçalar, ana kelime sınıflarından (isimler, fiiller, sıfatlar gibi) oluşur. Gramatikal parçalar ise, edat, bağlaç ve yardımcı maddeler gibi öğeleri içerir.

Kelime ve gramatikal parçalar, serbest içerik kelimelerinden, bağlı gramatikal morfemlere kadar uzanan *gramatikal bir değişim (a cline of grammaticality)* oluşturur. Bu değişimin iki ucu arasında az veya çok gramatikalleşmiş geniş bir parçalar çeşitliliği bulunur. Gramatikalleşme süreci tek yönlüdür. Yeni kelimeyle ilgili parçalar, gramatikal parçalara dönüşür ve gramatikal parçalar daha da gramatikalleşebilir. Ancak gramatikal parçalar kelime parçalarına dönüşemez. (Diessel 1999: 116)

Gramatikal parçaların gelişimi belirli yolları izler. Bu yollara *gramatikalleşme kanalları (grammaticalization channels)* adı verilir. Gramatikalleşme kanalları, zamana öncülük eden aynı kaynaktan aynı hedefe ulaşan tarihî değişim modelleridir. Dil bilimsel etkileşim açısından bunlar, çok benzerdir ve uzun bir süre sabit kalma eğilimi gösterebilir.

Gramatikalleşme, bir gramatikal işaretin bütün özelliklerini yani ses bilimsel şeklini, şekil bilimsel, söz dizimsel özelliklerini, anlamını ve işlevini etkileyebilir. Ses bilimsel düzeyde gramatikalleşme, genellikle bir *ses bilimsel indirgeme ve birleşme (phonological reduction, phonological coalescence)* sürecini kapsar. (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 6) Parçalar gramatikalleştiği zaman, kısalma ve çevrelerindeki diğer öğelerle kaynaşma eğilimi gösterir. Serbest şekiller, kendi ses bilimsel esaslarının bir kısmını kaybeder ve tam anlamıyla yok olmadan önce ekleşme ve birleşme ile en sonunda takı hâline gelir. Ses bilimsel indirgeme ve birleşmenin, gramatikalleşmenin meydana geldiği en belirgin işaretler olduğu söylenebilir. Gramatikalleşme, şekil ve anlam bakımından düzenli ve saydam olan şekillerin oluşumuna sebep olur.

Gramatikalleşen kelimeler, gramatikal yapıda daha belirli bir yerde oluşma eğilimi taşırlar. Genellikle bu tür kelimeler, çekim listeleri hâlinde düzenlenir ve bunların oluşumu belirli koşullarda zorunludur. Ayrıca, kelime birimler gramatikalleştiği zaman, çekim yeteneklerini kaybedebilir. Bu, genellikle ses bilimsel indirgeme ile birlikte ortaya çıkarsa da prensip olarak bağımsız bir süreç şeklinde karşımıza çıkar. Gramatikal parçalar, bütün ses bilimsel özelliklerini korusalar bile çekim yeteneklerini kaybedebilir; anlamını veya işlevini yitirmiş olan donmuş bir takı hâline dönüşebilir.

Anlamsal düzeydeki gramatikalleşme, anlamsal solma ve zayıflama süreciyle karşılaşabilir. Kelime parçaları, anlamsal açıdan daha somut ve pratik olarak daha az önemli hâle gelebilir. Aynı zamanda yeni gramatikal işlev veya anlam kazanabilir.

Pek çok dil bilimciye göre, gramatikalleşme sürecinin ilk safhası, belirli bir madde tarafından tetiklenen bir ifadenin veya konuşma içeriğinin mecazî kullanımını içerir. (Diessel 1999: 117-118)

H. Diessel'e göre kelimelerin gramatikalleşme süreçlerinin belirli ölçütleri bulunmaktadır. Kelimelerin gramatikalleşmesi, dış dünyadaki dinleyiciyi yönlendirmek için kullanılan dışa yönelik belirticilerden belirli söz dizimsel işlevlere hizmet eden devamlı bir süreçtir. Bu süreç gerçekleşirken gramatikal yapıda bir takım değişiklik meydana gelir. Bu değişiklikler şu şekilde özetlenebilir:

İşlevsel değişiklikler (Functional changes):

1. GöstERICİLERDEN gelişen gramatikal parçalar, artık dış dünyadaki varlıklar üzerinde işiticinin dikkatini odaklamak için kullanılır.

2. Bunların karşılaştırılması kimliksel-yersel olarak yapılmaz.

Söz dizimsel değişiklikler (Syntactic changes):

3. Onların ortaya çıkışları genellikle belirli bir söz dizimsel ortam ile sınırlandırılmıştır.

4. Onların sık sık belirli bir gramatikal yapı oluşturmaları zorunludur.

Şekil bilimsel değişiklikler (Morphological changes):

5. Onlar genellikle bağlantı noktasına uzak veya daha az sıklıkta bağlantı noktasına yakın olan şekil ile sınırlıdır.

6. Çekim özelliklerini kaybetmiş olabilirler.

Ses bilimsel değişiklikler (Phonological changes):

7. Onlar bir ses bilimsel indirgeme sürecine maruz kalmış olabilirler.

8. Diğer serbest şekillerle kaynaşmış olabilirler.

Bütün bu ölçütler, bir kelimenin gramatikalleşip gramatikalleşmediğini ya da hangi ölçüde gramatikalleştiğini belirlemek için kullanılabilir. Bunlardan ilk iki işlevle ilgili ölçüt, gramatikalleşmeye uğrayan bütün kelimelere uygulanabilir. Diğer ölçütler ise, gramatikalleşme kanalına, kaynak maddesinin özelliklerine ve ortaya çıkan gramatikal belirticinin ulaştığı düzeye bağlı olarak uygulanır ya da uygulanmaz. Daha fazla gramatikalleşen kelimeler, daha az gramatikalleşen kelimelere göre şekil bakımından daha fazla değişikliğe uğrama ihtimâline sahiptir. Herhangi bir gramatikalleşme sürecinin ilk safhasında gramatikal belirticiler ile kaynak maddeleri, genellikle aynı şekilsel, söz dizimsel ve ses bilimsel özelliklere sahip olurlar. (Diessel 1999: 118-119)

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, kelime çeşitlerinden zamirler, isimler, sıfatlar, zarflar ve fiillerde gramatikalleşme meydana gelebilir. Bu tür kelimeler, zamanla işlevlerini ve çekim özelliklerini kaybedebilir. Yapılarında ses bilimsel indirgeme meydana gelebilir, ek hâline dönüşebilir ve başka şekillerle birleşebilir. Kendi anlam özelliklerini kaybederek gramatikalleşme süreçlerinden geçebilir.

Başkurt Türkçesinde Gramatikalleşme Örnekleri

Şahıs Zamirlerinin Gramatikalleşmesi:

Şahıs ekleri zamir kökenlidir. Zamirlerin gramatikalleşmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Gramatikalleşme sırasında eklenen bazı kelimelerin aslı şekilleri kaybolurken, bazılarının da aslı şeklini koruyarak kullanımda kaldığı görülür. Şahıs zamirleri, ek hâline dönüşerek şahıs eklerini meydana getirir. Şahıs eklerinin doğuşu ile birlikte aslı şekiller de korunmuş ve şahıs zamirleri kullanımda kalmıştır.

Eski Türkçe döneminde *-ur/-ür*, nadiren *-ar/-er*, tek tük *-ır/-ir*, fiil tabanının ünlü ile bittiği durumlarda *-yur/-yür*, *-r* ortaç ekleri ile çekimlenen geniş zaman; *-yuk/-yük* ortaç eki ile çekimlenen görülen geçmiş zaman; *-gay/-gey*, *-taçı/-teçi* ortaç ekleri ile çekimlenen gelecek zaman gibi kiplerde şahıs ve teklik-çokluk kavramları şahıs zamirlerinin doğrudan kullanımı ile sağlanmıştır: *kimkâ ilig kazğan-ur män* “kimin için il (ülke) kazanırım?”, *tüşä-yük män* “düş gördüm”, *ba-yuķ sän, tägin-gäy män* “erişeceğim”, *käl+täçi+m(i)z* “geleceğiz, gelmeye mecburuz” vd. (Gabain 1958: 80-82) Eski Türkçede *ölteçi sen, keley men, barur ol* şeklindeki henüz ek hâline dönüşmemiş kullanımların yanı sıra *Tejride bolmuş, olurtum* şeklinde eklenen şekiller de bulunmaktadır. Bu dönemde özellikle *kelteçi sen* şeklinin

yanında *kelteçimiz* ekleşmiş şeklinin de kullanılması ekleşmenin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Eski Türkçe döneminde fiil çekiminde kullanılan *-ben*, *-men* (birinci tekil şahıs eki), *-sen* (ikinci tekil şahıs eki), *-ol* (üçüncü tekil şahıs eki); *-biz* (birinci çoğul şahıs eki), *-siz*, *-sizler* (ikinci çoğul şahıs eki), *-lar/ -ler* (< *olar*), *-olar* şahıs zamirlerinden gelişmiş olan şahıs ekleridir. (Korkmaz 1995: 111-112)

Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde *-r*, *-muş*, *-yuk*, *-ğa*, *-ğay*, *-ğu*, *-taçı* gibi isim-fiil ekleri ile çekimlenen zamanlar, çekimlerdeki şahıs öğelerini Eski Türkçe'de olduğu gibi, şahıs zamirlerinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir: *aytur-men*, *aytur-sen*, *kalur-ol*, *bolgay-biz*, *bilmez-siz*, *bilmez-ler* vd.

Çekimli fiillerin şahıs eklerinde belirli bir takım değişikliklerin ortaya çıkması XI. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Bu değişimler, bazı kiplerin çekiminde şahıs zamirlerinden iyelik eklerine geçiş şeklinde olabildiği gibi, fiil çekiminde şahıs zamirini kullanan bölge, etnik öge veya ağızlara ait eserlerde, kişi zamirlerinin ses değişimine uğraması sonucunda ortaya çıkmış yeni şekiller olarak da karşımıza çıkmaktadır. Şahıs zamirlerinden iyelik eklerine geçişin ilk örneği VIII. yüzyıl Köktürk yazıtlarında tespit edilmektedir. Bu geçiş ilk olarak birinci çoğul şahıs ekinde meydana gelmiştir. Bu şahıs için *-biz* yanında *-miz* eki de kaydedilmiştir: *kelteçi-miz* “gelmeliyiz”, *barır-mız* “varır-ız”. Şahıs zamiri ile iyelik ekinin karıştırılmasından oluşmuş şahıs eklerinin en belirgin örneğini, ikinci tekil şahıs tekil ve çoğul ekleri oluşturmaktadır. Eski Türkçe dönemi ilk yazılı metinlerinde şahıs zamirlerini kullanan zamanların ikinci tekil ve çoğul şahıs *sen* ve *siz* ile belirtiliyordu. Birinci şahıs zamiri gibi ikinci şahıs zamiri de ünlülerinde meydana gelen ses değişiklikleri ile ek hâline dönüşmeye başlamıştır. Bu değişim ikinci tekil şahısta *sen* > *-sın* / *-sin*, ikinci çoğul şahısta *siz* > *-siz* / *-sız* şeklinde gerçekleşmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinde *aç-a sen*, *ağ-a sen*, *deg-e sen*, *kel-e sen*, *bul-a siz*, *siz bil-e siz* şeklinde *sen* ve *siz* şahıs zamirini devam ettiren örnekler rastlanmakla birlikte *sen* > *-sın* / *-sin* değişimi, artık yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır: *al-a-sın*, *bul-a-sın*, *daşın-a-sın*, “*kor-sın*, *düşün-ür-sin*, *gör-ür-sin*, *idi-ser-sin*” vd. Sultan Veled’in manzumelerinde ve Behcetü'l-Hadaik fi Mev'izetü'l- Halâik gibi eserlerde, ikinci tekil şahıs *-sen*, *-sın* / *-sin* eklerine paralel olarak *-sañ* / *-señ*, *-siñ* / *-siñ* ekleri kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi'nin son ve Osmanlı Türkçesinin başlangıç döneminde ikinci tekil şahıs eki *-siñ* / *-siñ* eklerinin yazıya da aktarılan belirgin bir kullanımı görülür. Bu dönemde *-sız* / *-siz* ikinci çoğul

şahıs eki, *-siñiz / -siñiz* şekline dönüşmüştür. Bunda ikinci tekil şahıs eki *-siñ / -siñ*, *-diñiz* geçmiş zaman ve *-sañiz* şart kipi çekimlerinin etkisi olmuştur. Türkiye Türkçesinde *-siñiz / -siñiz* ekleri $\tilde{n} > n$ değişimine bağlı olarak zamanla *-sin / -sin* şeklinde gelişmiştir.

Eski Türkçe döneminde *ben > men > min* şeklinde birinci tekil şahıs zamirinde de ses değişiminden kaynaklanan bir gelişme söz konusudur. Eski Anadolu Türkçesinde *ben* ve *biz* zamirlerinden şahıs eklerine gelişen *b > v* ses değişimi ile oluşmuş veya ön seslerindeki */v-/* sesini yitirmiş olan şekillerine rastlanmaktadır. *Ben* ve *biz* şahıs zamirlerinin gelişimi şu şekilde gösterilebilir:

- 1) *ben > -van/-ven > -yin/-yin > -in/in*,
- 2) *ben > -vam/-vem > -yam/-yem, -yum/-yim > -ım/-im*,
- 3) *biz > -vuz/-vüz > -yuz/-yüz > -uz/-üz > -ız/-iz*

Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde birinci tekil şahıs eklerinde gelişiminin ilk evresinde bulunanlar gittikçe zayıflamış, son evresinde bulunanlar ise, daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmış ve Türkiye Türkçesi ile Anadolu ağızlarındaki şahıs eklerinin temelini oluşturmuştur. (Korkmaz 1995: 117-125)

Başkurt Türkçesinde birinci tekil şahıs eki için *-min*, *-mĩñ* kullanılmaktadır. Bu şahıs ekindeki gelişim *ben > men > -min*, *-mĩñ* şeklinde meydana gelmiştir. *ben* şahıs zamiri *b > m* ve *e > ı*, *ĩ* ses değişikliklerine uğrayarak ekleşmiştir: *al-yan-min* “almışım”, *höylä-gän-mĩñ* “söylemişim”, *kil-ä- mĩñ* “gelıyorum”, *aşa-y-min* “yiyorum”, *kür-äsäk- mĩñ* “göreceğim”, *yat-asaq-min* “yatacağım”, *hĩp-ır-ır-mĩñ* “süpürürüm”, *uqı-r-min* “okurum” vd.

-hiñ, *-hĩñ* birinci çoğul şahıs ekinde de tekil şahısta olduğu gibi sadece ses değişikliği olmuştur. Başkurt Türkçesinde Ortak Türkçe */s-/* ünsüzünün */h-/* ünsüzüne dönüşmesi hadisesi karakteristiktir. *s > h* ve *e > ı*, *ĩ* ses değişimleri ile ikinci tekil şahıs zamiri *sen > -hiñ*, *-hĩñ* şeklinde ekleşmiştir: *al-yan-hiñ* “almışsın”, *höylä-gän-hĩñ* “söylemişsin”, *kil-ä-hĩñ* “geliyorsun”, *aşa-y-hiñ* “yiyorsun”, *kür-äsäk-hĩñ* “göreceksin”, *yat-asaq-hiñ* “yatacaksın”, *hĩp-ır-ır-hĩñ* “süpürürsün”, *uqı-r-hiñ* “okursun” vd.

Başkurt Türkçesinde birinci çoğul şahıs zamiri olarak *-biz*, *-biź* kullanılmaktadır. Birinci çoğul şahıs zamiri olan *biz* son seste *z > ź*, *i > ı*, *ĩ* ses değişimlerine uğrayarak *biz > -biz*, *-biź* ekleşmiştir. Başkurt Türkçesinde Ortak Türkçe */z/* ünsüzünün */ź/* ünsüzüne gelişimi de *s > h* değişiminde

olduğu gibi karakteristik bir özelliktir: *al-yan-bız* “almışız”, *höylä-gän-bız* “söylemişiz”, *kil-ä-bız* “geliyoruz”, *aşa-y-bız* “yiyoruz”, *kür-äsäk-bız* “göreceğiz”, *yat-asaq-bız* “yatacağız”, *hıpır-ır-bız* “süpürürüz”, *uqı-r-bız* “okuruz” vd.

Edatların Gramatikalleşmesi

Türkçede isimlerden sonra gelerek, ait olduğu isim ile cümle içindeki başka kelimeler arasında çeşitli bağlantılar kuran, cümle yapısı bakımından da, yanına eklendiği kelimeler ile birer grup oluşturarak sıfat ve zarf görevini üstlenen edatlar, yapıları bakımından ilgi çekici özellikler göstermektedirler. Türkçede son çekim edatları, birer kelime olmakla birlikte, morfolojik unsur gibi kullanılabilme özelliklerinden dolayı ekleşmeye veya ek olmaya çok müsait şekillerdir. Dilimiz ekleştireceği herhangi bir unsuru, önce son çekim edatı durumuna getirmekte, bu ara süreçten geçirdiği kelimeyi daha sonra kolayca ekleştirebilmektedir. Bu durum Türkçenin sondan ekli yapısıyla da yakından ilgilidir.

Eski Türkçe *uçun* son çekim edatı, zaman zaman ek olarak kullanılan edatlardandır. Eski Anadolu Türkçesi imlâsında bu edatın *seninçün*, *anıñçün*, *almağışçun*, *ayrılmağışçun* vd. şeklindeki bitişik yazılışına pek çok örnek vardır. Bu edat 1962 yılında basılmış olan İmlâ Kılavuzunda da *geldiğiçin*, *olduğuçin* şeklinde bitişik olarak yazılmıştır. (*İmlâ Kılavuzu* 1962: XVI)

Z. Korkmaz bu edatın etimolojisini şu şekilde yapmaktadır: “... bu edatın *uç* ‘sebe’ + *i* iyelik eki + *n* vasıta hâli eki (> *uçın*) kaynaşmasından meydana gelmiş bir şekil olduğunu kabul etmek gerekir, sanırız. Ancak, bu şekil sonradan bünyesinde ayrı ayrı yapı unsurlarının bulunduğunu unutturacak bir kaynaşma ve kalıplaşmaya uğrayarak, özgür bir edat hâline gelmiştir. *üçün*, *üçin*, *için* vb. ise, *ç*’nin inceltme etkisi, dil ve dudak benzeşmeleri dolayısıyla kendini gösteren daha yeni şekillerdir.” (Korkmaz 1988: 35) M. Ergin’e göre bu edat “... *uç* isminin instrumental şekline dayanır: *uç-u-n*. Eski Türkçede böyle olan edat Batı Türkçesine de *uçun* şeklinde geçmiş, sonra *üçün*, *içün* şekillerini aldıktan sonra Osmanlıca’nın sonlarında bugünkü *için* şekline girmiştir. Bugün Azerbaycan sahasında *uçun* şekli hâlâ kullanılmakta, diğer Anadolu ağızlarında da *üçün*, *içün* şekilleri yaşamaktadır. Edatın *uç*’tan geldiğini Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün Azerbaycan sahasında kelimenin edat gibi ve ‘yüz’ yerine kullanılan şekilleri de göstermektedir: *señün ucuñdan*, *onuñ ucundan*, *bizim ucumuzdan* misallerinde olduğu gibi.” (Ergin 1992: 370) N. Hacıeminoğlu bu edatı *uçun* / *üçün* / *içün* / *için* < *uç+un* “hakkında, hususunda, sebebiyle, yüzünden, maksadıyla” anlamlarını ifade eden sebep ve gaye edatı olarak açıklamıştır. (Hacıeminoğlu 1992: 55)

Eski Türkçe *uçun* edatı, küçük ses değişimleri ile Türkçenin tarihî ve yaşayan bütün lehçe ve şivelerinde kullanılmıştır: Kökt., Uyg. Tü., Kum. Tü., Çağ. Tü., Tar. Tü., Özb. Tü., Trkm. Tü. *üçün*; Karh. Tü. *üçün, uçun*; EATü. *içün*; Osm. Tü., Krm. Tü. *için*, Tat. Tü. *öçin*; Trkm. Tü. *üçin*; Şor, Sag. ağ. *üçün*, Alt. Tü., Tel. Tü. *uçun*; Şor, Lebed ağ. *ucun*, Saha Tü. *isin*; Çuv. Tü. *žön, žan*. (Korkmaz 1995: 94) Başkurt Türkçesinde bu edat *öşön* şeklinde görülür. Türkiye Türkçesinde *ne* soru zamiri ile *için* son çekim edatı birleşerek soru zarfı görevinde kullanılan *niçin* şeklinde kaynaşmış yeni bir yapı oluşturmuştur (*ne için* > *niçin*). Türkiye Türkçesinin bu yapıdaki yeni kelimesine Başkurt Türkçesinde rastlanmaz, *ni öşön* kullanılır. (Agişev vd., II, 1993: 81)

Eski Türkçede, Türkiye Türkçesindeki *ile* edatı, son çekim edatı olarak *bilen* şeklinde mevcuttur: *uçı bilän* “ucu ile”. Bu örnekte ilk hecenin sonundaki *r* ünsüzü düşmüştür. A von Gabain *bilän* kelimesinin etimolojisini (*bir+lä-* ‘bir olmak, bir yapmak’tan) *bilän* < *bir+lä-n* şeklinde yapmıştır. (Gabain 1958: 96) M. Ergin bu edatı *il-* fiilinin *-e* ile yapılmış zarf fiil şekli olarak açıklar.

Eski Türkçe *bilen* başlangıçtan beri edat olarak kullanıla gelmiş ve çok eskiden beri kolaylıkla ekleşerek *-la*, *-le* şekline de gelişmiştir. Ekleşme eğilimi en yüksek olan edatlardandır. Bu edat niteliği ve fonksiyonu dolayısıyla instrumental eki *-n*’nin yerini almıştır. Edatlığının zayıflayıp ekleşmesinin kuvvetlenmesi sonucunda eskiden beri, beraberlik fonksiyonu için aynı fonksiyonda bir edat ile kuvvetlendirilmiştir: *anuñ ile bile, bununla beraber, annemle birlikte* vd. *bilen* edatı zamanla *ilen* şeklinde gelişmiş, bu şeklin ekleşmesiyle *-lan*, *-len*, benzeşme yolu ile *-nan*, *-nen* şekline dönüşmüştür. Türkiye Türkçesinin ağızlarında bu *-nan*, *-nen* şekli geniş ölçüde kullanılmaktadır. (Ergin 1992: 370) Eski Türkçe *bilen* edatı, Türkiye Türkçesinde *bilen* > *ilen* > *-lan*, *-len* > *-la*, *-le* şeklinde ekleşmiştir. Bu kelime ve ondan doğan çekim eki, kelimelerin ekleşmesine ve Türkçedeki ekleştirme sisteminin ne şekilde işlediğine çok canlı bir örnektir.

Eski Türkçe *bilen* edatı, Başkurt Türkçesinde sadece ses değişikliklerine uğrayarak *bilän*, *män* ve *ilä* şeklinde görülmektedir. Bunlardan *bilän* sadece konuşma dilinde kullanılmaktadır. Yazı dilinde yaygın olarak kullanılan şekli ise *män*’dir. *ilä* şekli daha seyrek olarak kullanılır: *İptäş män kilü.* “Eşi ile geliyor.”, *Sınayaq män cay işü.* “Fincan ile çay içiyor.”, *Balta män utın sabu.* “Balta ile odun kırıyor.”, *Maşına män kitü.* “Araba ile gidiyor.”, *Kitap män büläkläü.* “Kitap ile ödüllendiriyor.”, *İptäşimdï hižžim män tanıştıra alamı?* “Eşimi sizinle tanıştırebilir

miyim?”, *Üpkä ilä ĩr yǒžǒ tuldı*. “Yeryüzü öfke ile doldu.” (Agişev vd., II, 1993: 133, 375, 797)

Türkiye Türkçesindeki *gibi*, iyelik ekindeki kalıplaşma ile meydana gelmiş olarak kabul edilen son çekim edatlarından biridir. Eski Türkçedeki *kib*, *kǒb*, *kip* “ölçü, kalıp, denk” kelimesine *-i* iyelik ekinin eklenmesi ile meydana gelmiştir: *kib*, *kǒb*, *kip* + *i* > *kibi*. Bu edat bazı ses değişimleri ile Türk dilinin tarihî ve yaşayan pek çok lehçe ve şivesinde kullanılmıştır: Karh. Tü., Harz. Tü., Codex Cumanicus ve Kitabu’l-İdrak, Çağ. Tü., Özb. Tü. *kibi*, Kary. Tü., Karç. Tü., Kaz. Tü. *kibik* (< *kibi* + *ök*), EATü. *bigi*, *gibi*, Az. Tü. *kimi*. (Korkmaz 1962: 38) Çekim edatı olarak Orta Türkçe döneminden itibaren kullanılmaya başlanan kelime, Karahanlı ve Harezmi sahalarında çok az görülmektedir. Bu sahalarda *kibi* yerine *tig* (*teg*, *tek*, *tik*) tercih edilmiştir. Kıpçak ve Çağatay ve Batı Türkçelerinde *kibi* (*kibin*, *kibik*, *kimi*, *kimin*, *gibin*, *bigi*, *bigin* şekilleriyle birlikte) benzetme edatı yada cümlenin zarfı olarak kullanılmıştır. (Hacıeminoğlu 1992: 55)

Başkurt Türkçesindeki *küük* edatı (Agişev vd., I, 1993: 492), ek kalıplaşması sonucunda isimken edat olan *kibi* kelimesinin, anlamlı bir kelimeyken görevli kelimeler grubuna geçmesi, daha sonra da (*kibi* benzetme edatı ve *ök* kuvvetlendirme edatı) iki görevli kelimenin bir araya gelerek kaynaşması ile yeni bir görevli kelime olarak karşımıza çıkmıştır: *kibi* + *ök* > *küük* (*Unıñ küük işläü*. “Onun gibi çalış.”, *Bilbil küük hayrau*. “Bülbül gibi ötüyor.”)

Eski Türkçe *teg* “gibi” edatı, Türkçenin her sahasında az çok farklı şekillerde belirlemek suretiyle kullanılan bir edattır. N. Hacıeminoğlu, bu edatın “... Yapı bakımından *te-* fiilinden türemiş bir ismi düşündürmektedir. Kelimenin Çağatayca’da *dek* / *dik* telâffuzları ile gelişmiş olması da bir *ti-* > *te-* > *de-* > *dit* fiilinin mevcudiyetini kuvvetlendiriyor.” olduğunu ifade etmekte ve *teg* edatının gelişimini *teg* / *tek* / *tik* < *te-g* ?; *te-k* ? şeklinde göstermektedir. Eski Türkçe *teg* çekim edatı, Karahanlı sahasında *teg*, Harezmi sahasında *teg* / *tig*, Kıpçak sahasında *tig* / *dey*, Batı Türkçesinde *teg* / *deg* / *dek* / *tegi* / *teki* şeklinde kullanılmıştır. (Hacıeminoğlu 1992: 90-92) Bu edat Başkurt Türkçesinde *teg* > *-tay*, *-täy*, *-day*, *-däy*, *-zay*, *-zäy*, *-lay*, *-läy* şeklinde gelişmiştir. Edat görevinde kullanılan *teg*, Başkurt Türkçesinde benzetme, eşitlik ve küçültme bildiren ve isimden isim yapan *-tay*, *-täy*, *-day*, *-däy*, *-zay*, *-zäy*, *-lay*, *-läy* eklerine dönüşmüştür: *bala-lay* “çocuk gibi”, *taş-tay* “taş gibi”, *ây-zäy* “ev gibi”, vd. Başkurt Türkçesinin bu ek zarf yapımında da kullanılmaktadır: *hin-day* “sence”, *biğän-däy* “bilmişçe” vd. Başkurt Türkçesinin *binday*, *şunday*, *öşönday* “böyle”; *bilay*, *şulay* “şöyle”;

öşölay, ulay, “öyle” işaret zamirlerinde de bu ek görülmektedir. (Usmanova vd., 2000: 68, 76, 83)

Yardımcı Fiillerin Gramatikalleşmesi

Bir fiilin ekleşebilmesi için önce yardımcı fiil durumuna gelmesi gerekir. Yardımcı fiil, uydu bir kelime olarak eklendiği asıl kelimenin değişik işlevlerde kullanılmasını sağlar. Âdeta onun bir parçası gibi olur ve zamanla bu işlev onun morfolojik bir unsur hâline gelmesine de sebep olur.

Türkçede *i-mek* (< *er-mek*), *u-mak*, *tur-mak*, *yortı-mak* gibi yardımcı fiiller ya tamamen ya da kısmen ekleşmiştir. *er-*, *bol-* ve yer yer *tur-* Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Bu yardımcı fiiller, tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf-fiillerle değil, çekimli fiillerle, tercihen isim durumunda ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlanmıştır. (Gabain 1958: 88)

Eski Türkçe *er-* fiili, normal bir yardımcı fiil gibi bütün kiplere göre çekimlenebiliyordu. *er-* fiili Batı Türkçesine geçerken /r/ ünsüzünün düşmesi ve *e > i* ses değişikliğine uğraması sonucunda *i-* şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişimiyle birlikte fiilin çekim sahası da daralmış ve *i-* fiili Batı Türkçesinin başından beri dört çekim şekli içinde kullanılabilmektedir. *er-* fiili Eski Türkçede esasen geniş zamanı ile yardımcı fiil olarak, bildirici fiil olarak kullanılıyordu: *men erür men* “benim”, *sen erür sen* “sensin”, *ol erür ol* “odur”, *biz erür biz (miz)* “biziz”, *siz erür siz* “sizsiniz”, *olar erür-ler (olar)* “onlardırlar”. Eski Türkçede *men men* “benim” *sen sen* “sensin”, *ol ol* “odur” gibi şekillerde çekimin *erür* kısmının düştüğü görülür. Batı Türkçesinde *i-* şekline dönüşen *er-* fiilin Eski Türkçedeki çekiminde kullanılan *erür* kısmı da kalmamış, böylece ekleşme kesinleşerek sadece ekleşmiş şekiller kullanılmaya başlanmış, şahıs zamirleri de tamamıyla şahıs eklerine çevrilerek bildirme ekleri ortaya çıkmıştır. Bildirme eklerinin birinci ve ikinci şahısları *er-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesinden doğmuştur: *er-ür ben > -im*, *er-ür sen > -sin*, *er-ür biz > -iz*, *er-ür siz > -sin-iz*. Üçüncü şahıslar ise, Eski Türkçeden beri *er-* fiiline paralel olarak *tur-* fiilinden gelişmiştir: *tur-ur > dur-ur > -dir*; *tur-ur-lar > dur-ur-lar > -dirler*. (Banguoğlu 1990: 474)

Eskiden *cevherî* fiil veya *cevher* fiili olarak adlandırılan bu fiil, günümüzde isim-fiil ya da ana yardımcı fiil olarak adlandırılmaktadır. Belirli çekim şekilleri ile vazife görerek bir yandan birleşik fiil çekimlerinin temelini oluşturan, diğer taraftan da bütün isim ve isim şekillerini fiil kalıbına sokarak onları fiilleştirerek isim cümlelerini ortaya çıkaran *er-* fiilinin dilimizde çok önemli bir yeri ve konumu vardır. (Ergin 1992: 314)

Türkiye Türkçesinde gelişimini *er-mek* > *i-mek* ~ Ø şeklinde izlediğimiz cevher fiili, isim ya da isim soylu kelimeleri fiilleştirirken sadece şimdiki (geniş), görülen geçmiş, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipinde çekimi yapılabilmektedir: *genc-im*, *genç-ti-m* (*genç i-di-m*), *genç-miş-im* (*genç i-miş-im*), *genç-se-m* (*genç i-se-m*) vd. Bu fiilin eklendiği diğer fiillerle oluşturduğu birleşik fiil çekiminde ise, şimdiki (geniş) zaman çekimi yapılmaz. Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipinde çekimini yapabilmek için *i-* ana yardımcı fiilin kullanıldığı birleşik zaman çekiminden yararlanır. Birleşik çekim iki çekimli fiilin bir araya gelmesi ve birlikte kullanılması ile gerçekleştirilir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade eder. Bu sebeple çekimli fiillerden birinin fiil kökünün belirli bir anlam taşımaması ve böylece birleşen iki çekimin tek bir fiil kökü etrafında toplanması gerekir. Birleşik çekimde ortaya çıkan çekimli şeklin anlamına fiillerden biri hem kökü hem de şekil ve zaman eki ile; diğeri ise, sadece şekil ve zaman eki ile katılır. Kök anlamı diğer fiilin anlamını değiştirecek oranda belirli olmayan, başlı başına bir ifadeye sahip olmayan fiil *i-* fiilidir. Bu ana yardımcı fiilin bir çekim şekli başka bir fiilin bir çekim şekli ile birleşerek ona iki şekil ve zamanı karşılayan birleşik bir çekim oluşturur. Birleşik zaman çekiminin isim-fiil çekiminde olduğu gibi belirli sayıda çekimi yapılabilmektedir. Bunlar; görülen geçmiş (hikâye), öğrenilen geçmiş (rivayet) ve şart çekimidir (Ergin 1992: 320): *gel-i-yor-du-m* (*gel-i-yor i-di-m*), *gel-ecek-miş-sin* (*gel-ecek i-miş-sin*), *gel-miş-se-k* (*gel-miş i-se-k*) vd.

Eski Türkçe *er-* fiili, Başkurt Türkçesinde *i-* şeklinde gelişmiştir: *er-* > *i-*. Bu fiil, isim ya da isim soylu kelimeleri fiilleştirirken veya fiillere eklenerek birleşik zaman çekiminde kullanılırken Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çekime sokulan kelime ile kaynaşmış bir yapıda kullanılmaz. Başkurt Türkçesinde isim çekiminin sadece görülen geçmiş zaman (bildäli ütkän zaman) ve öğrenilen geçmiş zaman (ütkän zaman xäbär qılım) çekimleri yapılmaktadır. Bu çekimlerde *i-* fiili çekime sokulduğu isim ya da isim soylu kelimededen ayrı olarak yazılır. Kaynaşmış bir durum arz etmez.

Başkurt Türkçesinde *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman (bildäli ütkän zaman) çekimi şahıslara göre *i-ni-m*, *i-ni-ñ*, *i-ni*, *i-ni-k*, *i-ni-giw*, *i-ni-lär* şeklindedir: *uqıtusı i-ni-m* “öğretmendim”, *uqıtusı i-ni-ñ* “öğretmendin”, *uqıtusı i-ni* “öğretmendi”, *uqıtusı i-ni-k* “öğretmendik”, *uqıtusı i-ni-giw* “öğretmendiriz”, *uqıtusı i-ni-lär* “öğretmendiler, öğretmenlerdi”.

Başkurt Türkçesinde *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zaman (ütkün zaman xâbâr qılım) çekimi *ikän* kelimesinin çekimi ile yapılır: *uqıtusı i-kän-miñ* “öğretmenmişim”, *uqıtusı i-kän-hiñ* “öğretmenmişsin”, *uqıtusı i-kän* “öğretmenmiş”, *uqıtusı i-kän-biñ* “öğretmenmişiz”, *uqıtusı i-kän-hiñ* ~ *uqıtusı i-kän-hiñ* “öğretmenmişsiniz”, *uqıtusı i-kän (ular)* “öğretmenmişler, öğretmenlermiş”.

Başkurt Türkçesinde birleşik zaman çekiminin hikâye çekimi, asıl fiile *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin eklenmesi ile yapılır (*i-ni-m, i-ni-ñ, i-ni, i-ni-k, i-ni-giñ, i-ni-lär*): *al-a i-ni-m* “alıyordum”, *al-ır i-ni-m* “alırdım”, *al-ha i-ni-m* “alsaydım”, *al-acaq i-ni-m* “alacaktım” vd. Rivayet çekimi isim çekiminde olduğu gibidir: *al-ha-m i-kän* “alsaymışım”, *al-acaq i-kän-miñ* “alacakmışım” vd. (İşbulatov vd., 1986: 85-131)

Türkçede tasvir fiilleri, asıl fiilin sonuna *-e* ve *-i* zarf-fiil ekleri ile bazı yardımcı fiilerin eklenmesi sonucunda oluşturulan birleşik fiil tabanlarıdır. Bu tür yapılarda zarf-fiilin anlamı esastır ve zarf-fiil hâlindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını sağlayan ekler, aslında anlamlı bir fiilin ek olarak kullanıldığı şeklidir. Bu sebeple tasvir fiillerindeki gramatikalleşmenin şekil olarak değil de anlam olarak farklılaşma şeklinde olduğu söylenebilir: *bil-* (yeterlik) > *-(a, e) bil-*, *ver-* (tezlik) > *-(t, i, u, ü)ver-*, *dur-* (sürerlik) > *-(a, e) dur-*, *yaz-* (yaklaşma) > *-(a, e) yaz-*. Anlatımlarına göre yeterlik, tezlik, sürerlik, yaklaşma bildiren tasvir fiilleri Türkiye Türkçesinde birleşik olarak yazılırlar. Başkurt Türkçesinde yeterlik, tezlik, sürerlik ve yaklaşma bildiren tasvir fiilleri, asıl fiile ek olarak eklenmez ayrı olarak yazılırlar. Ancak özellikle konuşma dilinde ünlülerin kaynaşması sonucunda tasvir fiillerinin ekledikleri bazı örneklere de rastlanır: *tüzälmäyhiñ (tüzä almayhiñ)* “dayanamazsın” vd.

Başkurt Türkçesinde yeterlilik *al-*, *bul-*; tezlik *bir-*; sürerlik *tör-*, *yat-* yaklaşma *yaz-* yardımcı fiileri ile gerçekleştirilir: *Bıl urınyä kil-ä al-a-hiñ*. “Buraya gelebilirsin.”, *Ul kit-äp bul-ır-mı ikän?* “O, acaba gidebilir mi?”; *Hıunı qaynata birhin*. “Suyu kaynatıversin.”, *Aştı yulıta bir*. “Yemeği ısıtıver”; *Hin dārışkä bara tör*. “Sen derse gidedur.”, *Şap kine işläp yatarlar*. “Her zaman çok iyi çalışırlar.”; *Uramda qolay yazzam*. “Sokakta düşeyazdım.” vd. (Yuldaşev 1981: 216-221)

Türkiye Türkçesinin şimdiki zaman çekiminde kullanılan *-yor* eki, Eski Türkçede *yori-*, *yor-* “git-, yürü-” şeklinde karşımıza çıkan bağımsız bir kelimedir. Bu kelime, tarihî süreç içinde ek hâline dönüşmüş ve eski anlamı ile artık hiç bir ilgisi kalmamıştır ve *yor-* eki gramatikalleşmiştir. (Dilâçar 1989: 97) Bu ekin kullanımı sırasında ünlü uyumları ve diğer kuralların

dışında kalmasının sebebi bir kök şeklinden gelişmiş olmasıdır: *gör-ü-yor*, *gel-i-yor* vd. Türkiye Türkçesindeki gramatikalleşmeye güzel bir örnek teşkil eden bu ek Başkurt Türkçesinde kullanılmamaktadır. Başkurt Türkçesinde şimdiki zaman çekimi *-a/-ä* (ünsüz ile biten fiil tabanına), *-y* (ünlü ile biten fiil tabanına) eklerinin eklenmesi ile yapılır: *kür-ä-m (-mñ)* “görüyorum”, *yäşä-y-ñ (-mñ)* “yaşıyorum” vd. (Uraksin vd., 1986: 218)

Diğer Gramatikalleşme Örnekleri

Türkiye Türkçesinde *bu* işaret sıfatı ve *gün* isminin birleşmesinden oluşan *bugün* zaman zarfı, kelimelerinin görev değişikliğine uğraması sonucunda meydana gelmiştir. Artık bu kelimeler, birleşerek zaman zarfı görevini üstlenmiştir. Aynı durum Başkurt Türkçesinde de meydana gelmiştir: E Tü. *bo* (*boo*, *po* br.)+ *kün* (Gabain 1958: 269, 285) > Bşk. Tü. *bögön* (*Bir bögön tügñ här vaqıt kil.* “Sadece bugün değil her zaman gel.”, *Bögön qunaqxananan kitäm.* “Bugün otelden ayrılıyorum.”) (Agişev vd., I, 1993: 160)

Başkurt Türkçesi ağızlarında kullanılan *närxä* “nesne, şey” kelimesi, birden fazla unsurun birleşmesi ile oluşmuş bir kelimedir. (Agişev vd., II, 1993: 28) Bu kelimenin gelişimi *ne erse ne* > *nerse* şeklinde olmalıdır. Türkiye Türkçesindeki nesne kelimesi de benzer bir gramatikalleşmeye uğramıştır (Timurtaş 1981: 43): *ne erse ne* > *ne+ise+ne* > *nesne*

Eski Türkçede ses uyumlarına göre dört şekilde karşımıza çıkan ve *-taş*, *-teş*, *-daş*, *-deş*, eskiden beri kullanılan, sahası çok geniş olmamakla birlikte isim yapmaktaki işlevliğini daima koruyan bir ektir. Başlıca fonksiyonları beraberlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden isimler yapmaktır. Ekin asıl fonksiyonu eşlik, ortaklık ifade etmektir. Mensubiyet ve bağlılık fonksiyonları daha sonra ortaya çıkmıştır. A von

Gabain’e göre bu ek *+taş*, *+täş*, *+daş*, *+däş* < *+ta-ş* yahut < bulunma hâli eki *+ta* ve *iş* “eş?” şeklinde gelişmiştir. (Gabain 1958: 46) Ekin *-da* / *-ta* bulunma hâli eki ile eş kelimesinin birleşiminden meydana gelmiş bir morfolojik unsur olduğu, araştırmacılar arasında yaygın bir kanıdır (Hatiboğlu 1974: 331): *karında* + *eş* > *karındaş* > *kardaş* > *kardeş*; *arkada+eş* > *arkadaş*... Bu durumda söz konusu ekin, bir kelime ile bir başka ekin birleşmesinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Başkurt Türkçesinde bu ek, eklendiği kelimenin son sesine göre *-daş*, *-däş*, *-taş*, *-täş*, *-zaş*, *-wäş*, *-laş*, *-läş* şeklinde çeşitlenmektedir (Kiyekbayev 1968: 141-142): *qärzäş* “kardeş”, *iptäş* “arkadaş”, *cırzäş* “sırdaş”, *yuldaş* “yoldaş” vd.

Sonuç

Bir varlığın tanımı, tanımladığı varlığın tabiatına uygunluğu ölçüsünde başarılıdır. Dilin pek çok tanımı yapılmıştır. Bu değişik tanımlar içinde yer alan “Dil, canlı bir varlıktır.” şeklindeki tespit, dilin temel ve doğal yapısını belirlediği için birçok dilci tarafından benimsenmiş ve tekrar edilmiştir.

Dillerin genel olarak yapılarına bakıldığında her birinin sabitleşmiş, değişmez bazı ortak yönlerinin olduğu kesindir. Ancak dilleri canlı bir varlık olarak yaşatan yönleri sürekli bir değişme ve gelişme göstermeleridir. Dil, zaman zaman bir takım değişikliklerle, kendi bünyesinden doğan çeşitli sebeplerle, bazı gelişmeler gösterir. Bu değişiklik ve gelişmeler, dil kuralları çerçevesinde cereyan eder.

Dillerin yaşayan, canlı bir varlık olduğunu gösteren en belirgin özelliği gramatikleşme olayının gerçekleşmesidir. Türk dili için ekler ve ekleşme olayları çok önemlidir. Çünkü Türk dilinin morfolojisi, onun ekleri ve ekler sistemiyle ancak söz konusu edilebilir. Dolayısıyla da Türk dilinin ekler sistemini ve bu sistemin tarihî gelişimini incelemek, bir anlamda Türk dilini incelemek demektir. Türk dilinin yapısı itibarıyla ekleştirme eğilimi ayrıntılı olarak incelendiğinde, uzun ve köklü tarihi boyunca, morfolojik unsurlarının tamamına yakınının çeşitli kelimelerin gramatikleşmeye uğraması sonucunda ortaya çıktığı görülür. Öyle ki dilimizde gramatikleşen şekillerden özellikle eklerin, daha sonra yeni ve farklı bazı eklerin oluşturulmasında yeniden görev aldıkları da görülmektedir. Bu durum dilimizdeki gramatikleşme sisteminin kesintiye uğramadan devam ettiğini gösterir. Bu sistemde önceleri anlamlı olan kelimeler, anlamlarını yitirerek zamanla ek hâline dönüşür. Dilimizde yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken, bu unsurlar, önce bir yardımcı kelime olma sürecinden geçmiş, daha sonra da ekleşmiştir.

Çalışmamızda gramatikleşmenin ilke ve esasları, çeşitli kelime türlerindeki gelişim ve değişimi değerlendirilmiş, Başkurt Türkçesindeki örnekleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Gramatikleşmenin farklı şekillerde gerçekleştiği, gramatikleşmeye uğrayan bazı kelimelerin ses bilimsel ve şekil bilimsel açıdan değişime uğradığı veya ses bilimsel özelliklerini koruduğu, bazı kelimelerde ise, anlamsal düzeyde değişimin ortaya çıktığı görülmüştür.

Kısaltmalar

- ağ. : ağız
 Alm. : Almanca
 Alt. Tü. : Altay Türkçesi

Çuv. Tü.	: Çuvaş Türkçesi
Çağ. Tü.	: Çağatay Türkçesi
EATü.	: Eski Anadolu Türkçesi
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
Karh. Tü.	: Karahanlı Türkçesi
Krm. Tü.	: Kırım Türkçesi
Kökt.	: Köktürkçe
Kum. Tü.	: Kumuk Türkçesi
Osm. Tü.	: Osmanlı Türkçesi
Özb. Tü.	: Özbek Türkçesi
Saha Tü.	: Saha Türkçesi
Tat. Tü.	: Tatar Türkçesi
Trkm. Tü.	: Türkmen Türkçesi
Uyg. Tü.	: Uygur Türkçesi

Kaynaklar

- AGİŞEV, İ. M., Ä. Ğ. Biişev, G. D. Zäynullina, Z. é. İsmä*ämätov, T. X. Kusimova, Z. Ğ. Uraksın, U. M. Yarullina (1993). *Başqört Tili niñ Hüzligi*, I-II, Tom, Moskva “Russkiy Yazık”.
- An Introduction to Functional Grammar* (1961). London.
- BANGUOĞLU, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları: 528.
- BYBEE, J., R. Perkins, W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar, Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. The University of Chicago Press.
- DIESSEL, H. (1999). “Demonstratives: form, function and grammaticalization”, *Typological Studies in Language* 42, Vol. 42, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- DİLÂÇAR, A. (1989). “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”. *TDAY Belleten 1971*, Ankara.
- ERGİN, M. (1992). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 19. baskı.
- GABAİN, A. von (1958). *Alttürkische Grammatik*. 1941, Leipzig. (Türkçe baskı: çev. M. Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları: 532, TTK Basımevi.)
- GABELENTZ, Georg von der (1891). *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
- GIVÓN, T. (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB Yayınları: 193.

- HARRİS, R., T. Taylor (1989). *Landmarks in Linguistic Thought*. London: Routledge.
- HATİBOĞLU, V. (1974). "Türkçede eklerin kökeni", *Türk Dili*, Sayı 268.
- HALLİDAY, M. A. K. (1985). "Categories of the theory of grammar". *Word* 17: 241-292.
- HOPPER, P. J., E. C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- HUMBOLDT, W. Von (1825). "Über das Entstehen der grammatikalschen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung". *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 401- 430
- HUMBOLDT, W. Von (1988). *On Language* (On the Variety of Human Language Structure and its Implications for the Intellectual Development of Humanity) Translation by Peter Heath of *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, 1836, Cambridge: Cambridge University Press.
- İmlâ Kılavuzu* (1962). Ankara.
- İŞBULATOV, N. X., M. V. Zäynullin (1986). *Häzırǵı Başqört Ädäbi Tılı*. Ufa.
- KİYEKBAYEV, C. Ğ. (1968). *Başqört Tılı*. Ufa.
- KORKMAZ, Z. (1962). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları: 124.
- KORKMAZ, Z. (1988). "uçun ~ için ~ için v.b. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine". *TDAY-Belleten* 1961, Ankara, 2. baskı.
- KORKMAZ, Z. (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: TDK Yayınları: 629.
- LEHMANN, C., "Grammaticalization; Synchronic variation and diachronic change", *Lingua e Stile*, 20 (3).
- MEİLLET, A. (1958). "L'évolution des formes grammaticales". *Scienta (Rivista di Scienza)*1912, V. 12, No. 26, 6: 130-148, Reprinted in Meillet.
- TRAUGOTT, E. C. (1994). "Grammatikalization and Lexicalization". *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Editor-in-chief: R. E. Asher, Vol. 3, Pergamon Press.
- URAKSİN, Z. F., K. Ğ. İşbayev (1986). *Häzırǵı Başqört Tılı*. Ufa
- USMANOVA, M. F., F. F. Abdullina (2000). *Başqört Tılı*. Ufa
- VARDAR, B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları: 471.
- YULDAŞEV, A. A. (1981). *Grammatika Sovremennogo Başkirskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva.